

דקא מבעיא ליה מכרו או משכנו (ע"ב לשון רש"י!) דמשמע להכי ולהכי (ע"פ מסקנת הגמרא) אמר לו פי' רבי ע"כ.

וישנם בליקוטים" אלה עוד לשונות שמראים על שימושו במהדו"ק (הריב"ן); ח' ע"א ד"ה מברך: נראה בעיני דהא וכו' כך שמעתי (עי' לעיל 33 [23]); שם ד"ה מכי רמו: ג 33 משעה וכו' ול"א שנותנין עפר וכו' (מעין דברי רש"י בהרחבת לשון); י"א ע"ב ד"ה ונסתחפה: כלומר וכו' והאי לישנא דנסתחפה שדהו אגררא הוא דנקטוה הכא ועיקריה בבבא מציעא גבי שדה; י"ג ב' ד"ה בשלמא (ב"פ) וד"ה אלא לרב אסי (ב"פ): והאי דלא קאמר נמי וכו' האי דנקט להכשיר בתו ולא נקט נמי וכו'; י"ז א' ד"ה מכאן אמרו: לישנא אחרינא תהא כו'; י"ח ב' ד"ה מתני' העדים וכו' וז"ל הגאונים וכו' (= רי"ה, ושלא כרש"י); כ' ע"ב ד"ה כשתמצא: כלומר עיקר העדות וכו' כלומר עיקר עדותן וכו' דדמי לזה אומר מנה יש לו בידו וכו' (שלא כרש"י); כ"ג א' ד"ה לא ראינוה: כלומר וכו' לישנא אחרינא אינה ראייה וכו'; כ"ז ע"ב ד"ה אבל בליקוטי הגאונים ז"ל כתוב וכו': דתניא המגרש את אשתו לא תשא בשכונתו פי' מפני שלבו גם בה ויודעת בקריצותיו ורמיזותיו (לשון רש"י!) כדמפרש בגמרא וכו' והא דקתני לא תנשא בשכונתו ולא קתני ולא תדור וכו'; מ"ג א' ד"ה בעא מיניה: כל אלה הם לשונות וסגנונים ודרכים של הריב"ן במהדו"ק.

לכאן שייך גם לשון רש"י שבספר ישן" שהביא בשמ"ק סיט ב' ד"ה מתני': ובספר ישן הביא לשון רש"י בלשון אחר וז"ל כתב רש"י המשליש מעות לבתו כו' פירוש מסר מעות ביד שלישי לצורך בתו לקנות שדה או נדוניה לכשתנשא (לשון רש"י!) והיא אומרת כשהיא ארוסה נאמן בעלי עלי שלא יעכבם לעצמי תנם לו כו' ע"כ. ברש"י: והיא אומרת לאחר שנשאת (והשאר כלשון רש"י!), והתוס' דחו זה, והוא בוודאי מפי הריב"ן.

ה. הריטב"א. גם הריטב"א בחידושו ניט א' (גם בשמ"ק שם): ויש מתרצין משמו של רש"י דהא אוקמתא לר' יוחנן בן נורי בלחוד היא וכו', וזה נמצא במהדו"ק שם: והאי תירוצא דנדרים לא אתאן אלא לר' יוחנן וכו'.

ו. מהדורא קמא' ומהדורא בתרא' של רש"י

(לעמ' 16 [6] הערה 30a)

ג 16

הרב משה בן דאנון בכלליו כ"י (שה"ג ח"א אות ש', 35) אומר: רש"י עשה שלשה מהדורות בתלמוד ומהדורא שלישיית היא זו שבידינו. דברים אלה אין להם כל יסוד בראשונים; שאם יסוד את דבריו על לשון התוס' בע"ז ס"ד ע"ב ד"ה אין, כדעת הרח"מ באור החיים עמ' 586, — אין לדבריו יסוד. כי זה לשון התוס' שם: אין מפקדין אצלו יין. פירש רש"י לפי שאין מקפיד על מגע נכרי והקשה ר"ת וכו' לכן נראה לר"ת כמו שפירש רש"י והגיה בפירושים שלו ומחק הטעם לפי שאינו מקפיד וכתב אין מקפדין לזמן מרובה דאיכא למיחש לאיחלוסי וכו' (כברש"י שלנו). ונראה שרש"י חזר בו מטעם ראשון וכו'. אבל מיחדין (התוס' ממשיך להעתיק לשון רש"י) אצלו יין, ישראל מניחו בחנותו וכו' ולא מנסך (כברש"י שלנו), עד כאן היה כתוב בפירושו, והוסיף רש"י והגיה ולמגע נכרי וכו' (כברש"י שלנו) ולא יחלוסי בזמן מועט ליכא למיחש. הגהה והוספה זו היא תוצאה של הראשונה ובזמן אחד נעשו, וא"כ יש לנו לכל היותר רק שתי מהדורות.

אבל בכלל אין יסוד חזק לתורת ה"מהדורות"¹. "מהדורא בתרא" שנזכרה בראשונים אינו אלא ספר מוגה ע"י רש"י, פירוש-שהגיה" אותו רש"י במקומות שונים בפירוש כתב ידו בסוף ימיו, וכשם שאין לראות ב"פי' המשניות" להרמב"ם ובאלכות הרי"ף, מהדורא קמא ו"מהדורא בתרא" אע"פ שאנו יודעים שחזרו בהם והגיהו ספריהם בכמה מקומות, — כך אין לראות בהגהותיו של רש"י שבפירושו "מהדורא בתרא" במובנה המדויק של מלה זו (עיבוד חדש של ספר): כאלה היו באמת פירושי הריב"ן ופירושי הרשב"ם תלמידיו.

בפירוש נזכרת "מהדורא בתרא" בראשונים, בתוס' ע"ז ס"א א' ד"ה המטהר: פירש רש"י במהדורא בתרא כגון שכתב לו התקבלתי וכו' (כברש"י שלנו) והקשה ר"ת וכו' לכן נראה לר"ת להעמיד משנתנו בשיש מפתח וחותם וכן פירש"י בפירושים ראשונים ובלא כתב לו התקבלתי וכו'; בשמ"ק ב"ק ט"ז א' ד"ה אלא לעולם: מצאתי כתוב שרש"י ז"ל במהדורא קמא פירש כן חסורי מחסרא וכו' (וגורס: מתקיף לה רבינא חדא דחמשה תנן ועוד הא קתני). אחר כך כתב רש"י במהדורא בתרא ככתוב בספרי הדפוס (זהו לשון ר' בצלאל אשכנזי עצמו!) ומחק מה שכתב במהדורא קמא ובהאי לי שנא בתרא (= "מהדורא בתרא" של ר' בצלאל!) דפי' רש"י אני יצחק מגמגם וכו' ע"כ. כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד. והרשב"א היתה לפניו מהדורא קמא דרש"י ז"ל דכתב וכו' ול"ג חדא דאנן ה' תנן ורש"י ז"ל גריס לה ומפורשת בפירושו ("יצחק" זה הוא כנראה ר' יצחק בר ראובן, שהוסיף ברש"י כ"י שבשמ"ק כתובות מ"ג א': תוספות יצחק בר ראובן. כך מצאתי בגירסת [= בגי', בגליון] רש"י ז"ל כתיבת יד).

אבל שאר הראשונים מזכירים תמיד רק הגהות-שהגיה" בפירוש כתב ידו: תוס' ר' אלחנן ע"ז ה' ע"ב ד"ה יצרן: א"ר וכן מוגה בפי' כתב יד ר' שלמה בתר הך מילתא גרסינן הכי השור והחמור תנא דבי אליהו וכו'; תוס' ע"ז ג"ו א' סד"ה שמותר: ור' יהודה (שירליאון) מצא פי' אחר בפי' רבינו שלמה כתב ידו אבל לא בוצרים עם ישראל כו' ואע"ג וכו' ה"מ דנכרי (ע"כ כלשון רש"י שלנו) או ישראל חבר וכו' הילכך אסור לסייעו ע"כ לשונו; תוס' קידושין כ"ז ב': ה"ג וכו' וכן הגיה רש"י בפירוש כתיבת ידו; שבת קט"ז א': וכן הגיה בפי' כתב ידו (אצלנו מעורבב); עירובין כ"ד א' ד"ה אבל: ורש"י חזר בו והגיה וכו' (אצלנו כנוסח ראשון); שם נ' ע"א ד"ה עשירי: הגיה רש"י בפירוש כתב ידו (אצלנו כנו' א'); שם ק"א ב' ד"ה מביא: ונראה לר"י כמו שהגיה בקונטרס בפירושו (אצלנו שתי הנוסחאות מעורבות); גטין ה' ע"א: ומתחילה כתב רש"י בפירוש כתב ידו וכו' ושוב מחקו רש"י (ואינו גם אצלנו); מנחות נ"ט ב' ד"ה ותיהוי: כך הגיה רש"י בפירושו ולפי שאינו בכל הפירושים כתבתיו; כתובות ע"ח א' ד"ה איבעיא להו: בפירש"י מכתבת ידו כתב שני לשונות בלשון אחד פירש וכו' ולשון אחר פירש וכו' (רש"י שלנו ממוזג משתי הלשונות!), ובס' הישר שם (סי' נ"ט, דף י' ע"ב): ויש פירוש משובש (כלומר של פירושי רש"י) ואוחז² בשתי הלשונות בלשון אחד וקילקול הספרים (כלומר וגם בהגהת הספרים, וכיוון לרש"י שלנו) אבל

(1) ע"ז תולדות רש"י לצונץ-בלוך, ד' לבוב דף י' ע"א, אור החיים שם ודו"ד ח"ד 323—324.

(2) בדפוס בטעות: ואותן.

בפירוש רבינו [ש'] ב[כ'] ידו³) תראה שתי לשונות אחד של רבותיו ואחד שלו (כ־רש"י כ"י ישן נושן" שהביא בשמ"ק שם וכרש"י שבחי' הריב"ש שם)⁴); או"ז ח"א סי' ס"א: כי ראיתי בפירושים שכתב בכתובת ידו הקדושה שלכתחלה כתב כך (בחולין ק"ז א' ד"ה אין נוטלין): ואין כאן לא נטילה ולא טבילה נטילה דלאו מכח גברא קא אתו וטבילה גמי בשאובין ליתא ומחק "שאובין" וכתב למעלה על "שאובין" ביני חיטי "בצנור" ועשה על תיבת "ליתא" ציון כזה וכתב על הגליון "שאין כאן שיעור" ועוד היתה תיבה אחת כתובה אצל "שיעור" ומחקה ("ונמחקה"?) ולא יכולתי לראות מהו וסבור אני שהיה כתוב "מקוה" (כברש"י שלנו, בהעתקת האו"ז שם שלפני זה לא הביא "שאין כאן שיעור מקוה").

ואת נוסח פירושו של רש"י שלא "הוגה" עדיין ע"י רש"י הם קוראים "פירושים ראשונים" (בניגוד ל"פירושים אחרונים" ה"מוגהים"), "ישנים": תוס' ע"ז ס"א א' (שהבאתי לעיל); חולין קל"ז ב' ד"ה עד שצבעו: פירש בקונטרס משום וכו' (כברש"י שלנו דף קל"ה א') ובפי' רש"י הראשונים במכתב, ידו פירש שקודם שגזו וכו' והעביר עליו קולמוס; סמ"ג ה' עירובין ד"ו דף רמ"ד ע"א: פירש רבינו שלמה בפירושים אחרונים שאותם ששאלו דבר זה לר' אפס היו יראים שמא יבא הגוי השוכר בשבת וכו' (כרש"י שלנו; בתוס' ס"ה ב' סתם "פירש בקונטרס"), והתוס' בעירובין ס"ו א' ד"ה איקלעו הזכיר בענין זה "פירושים שמוגה בהם" (אצלנו שניהם יחד!); תוס' חגיגה כ' ע"ב: כך כתוב בספרים ויש פירוש (של רש"י) כתוב ולא גרסי' ליה (כרש"י שלנו) אך בפי' שלפני מצאתי כתוב (נוסח הספרים) ופירש לעולם וכו' (כברש"י שלנו ד"ה א"ר יצחק) ובפי' ישנים כתוב ("לא גרסי' ליה ואי גרסי' הכי פירושו" שאצלנו ברש"י הוא איפוא הוספה שהגיהה רש"י); "פיר' ישנים" של רש"י, סמ"ג לאוין קל"ח (כרש"י שלנו חול' צ"ג א': בארץ אשכנז נוהגין בו היתר). וכאן יש להזכיר גם "פירושים ישנים של הרב ר' שמעיה" שהזכיר האו"ז בח"א סי' שע"ח.

בכמה וכמה מן "הגהות"⁵) אלו של רש"י אפשר להכיר עדיין את מקום התיקון והתפר (עי' לעיל), ומכאן אנו רואים שאין הכוונה כאן ב"מהדורא" ל"עיבוד" חדש ו"חיבור" חדש, אלא לתיקונים בודדים.

אבל מכיון שפירושי רש"י נעתקו ע"י "סופרים"⁶) סמוך ותכוף לחיבורם נשאר ע"כ הרבה מן ההעתקות האלה בצורתן ה"ראשונה", בלי ההגהות והתיקונים, ורק אלה שנעתקו מתוך כתב ידו

(3) בדפוס בטעות: בפירוש' וצ"ל: בכ' ידו, כמו בתוס' שלנו, ואות "ש" שייכת אחרי "רבינו".

(4) התוס' שלנו לא ראו כנראה את גוף כ"י של רש"י, ומה שהם מציעים בשמו אינו מתאים ל"רש"י כ"י" (עי' שמ"ק), אבל ר"ת ממשין שם: ושל רבותיו (ו)גירסתו כגירס' רבי (ר"ת, ס' הישר מסודר ע"י תלמיד) אך בזה משני' מפי' ר' דמפרש' ר' יהודה על לכתחילה דהיינו ב"ש [או] אדיעביד היינו ב"ה וכו' ה"ג מפרש בקונטרס (כלומר רש"י בפי' "שלו") דהא קמיבעי ר' יהודה על לכתחילה או דיעבד כרבותיו אבל מקשה רבי מאחר דלא גרס אף זו לא תמכור וכו' מנלן וכו', וזה מתאים ל"רש"י כ"י"; גם בתוס' הרא"ש בכתובות שם: מוכרת ונותנת קיים זו היא גרס' י"י וכו'. — הריב"ן ב"מהדו"ק" שם פירש בעיקרו כלשון "הראשונים" ("רבותיו" של רש"י) שברש"י, ובזה אני מתקן קצת דברי לעיל עמ' 24 [14] ועמ' 25 [15] ג 24

(5) ענין אחר הוא "הגהת רבינו זקני" שברשב"ם ב"ב פ"ה ב' ועוד (לעיל הערה 127).

(6) תוס' יבמות נ"א ב' ד"ה אי: ואר"י שהוא טעות סופר ולא פירשו רש"י מעולם, נ"ג ב' ד"ה ולא: ונראה לר"י שהסופרים טעו וכתבו איפכא, שבועות כ"ח א': ושוב מצאתי בתוס' ר' אלחנן שכתב שהסופרים טעו וכו' וכן כתוב בפירושים אחרים מרש"י ("פירושים אחרים" דרש"י גם תוס' עירובין ס"ה ב' ד"ה דאתא, ע"ז מ"ה א', ג"ח ב', יומא כ' ע"ב), ועי' רמב"ן כתובות ע"ג ב' ד"ה איתביה (בשמ"ק): ותמהני על הסופר הזה:

אחרי מותו היו מוגהים: "מהדורא בתרא". זהו כל עיקרו של "מהדורא קמא" ו"מהדורא בתרא" של רש"י.⁷

ויש גם שהראשונים חושבים ל"מהדורא בתרא" — פירושים שמסר רש"י לתלמידיו (עי' לעיל עמ' 24 [14] ואילך) והם מסרום בפירושיהם שכתבו "לפניו": תוס' ר' אלחנן ע"ז י"א ב' ד"ה עטלוזה: ועוד בפ"י ר' שמואל (רשב"ם) ודומה שהגיהו ר' שלמה ל"א ועיקר עטלוזה שם ע"ז וכו'. ואמנם כמה וכמה פירושים של רש"י שנזכרו בפירושי תלמידיו הריב"ן והרשב"ם הם באמת "מהדורא בתרא".

א. עפ"ש טיין, מונש' 1897, 258 בהערה, משער ש"מהדורא קמא" של רש"י נתחברה בוורמיזא, וזו היו בה פסקים בשם ר' שלמה בר שמשון ("ששון") שישנם בציטטים מפ"י רש"י לחולין שבאו"ז (ח"א סי' ת"ה, ת"ת, תט"ז וסי' שע"ד) ובשה"ל השלם ה'טרפות ח' (דף קצ"ט ע"ב). וישנם גם בכ"י מינכן (שמוכא בד"ס); דף מ"ג א' אחר ד"ה כיס כתוב בגליון: נ"א דאי חליף וכו' (= או"ז ח"א סי' ת"ה) כך הורה ר' (באו"ז: המורה) ששון מב"ע ולא ידע (כלומר: המעתיק) אם מיסוד רבי' שלמה הקדוש, ושם מ"ה א' ד"ה נפיא: ל"א דרך נפה וכו' כ"ש מפ"י רבינו ששון. אבל הוספות אלה היו רק בספרים אשכנזים (נזכרים רק אצל חכמי אשכנז ובשמים), שכן גם האו"ז בסי' ת"ה מעיר: ויש פירושים שאין כתוב זה בהם ואיני יודע אם הסופר דילג, כמו שהעיר גם הסופר בכ"י מ', שאינו יודע אם הוא מפירוש רש"י, וכן באו"ז סי' שע"ד: ויש פירושים שאין בהם רבינו ששון (כלומר כל הפיסקא וואמר לנא רבנא ששון). וזו האחרונה היא גם בניגוד להכרעת רש"י, שלפניה: והראשון נראה. וזו שבסי' תט"ז היא בניגוד לפסקו של רש"י בדף נ"ב א', שהביא פסק זה לא בשם ר' ששון אלא בשם ה"ג וחלק עליו בפירוש (ודברי רש"י אלה הוכאו גם באו"ז שם בסוף הסי'). וזה שהביא ר' שמחה (משפירא) בשה"ל שם "בשם רבינו שלמה שפסק בשם רבינו ששון ז"ל", היא בוודאי הוספה, שהרי ר' שמחה ממשיך שם: ור' יהודה ב"ר יקר העיד מפ"י רבינו יעקב הלוי שאמר מפ"י הגאון רבינו יצחק אביו וכו', וזה בוודאי אינו מלשון רש"י, אלא שהכל לקוח מגליון ותוספת שנכנס בפירוש רש"י.

והוספות של תלמידים, ר' יהודה ב"ר נתן (עי' לעיל), ר' שמעיה והרשב"ם (עי' למשל ד"ס חגיגה) ישנם בכל כ"י רש"י, וגם בכ"י מ' לחולין (ק"מ ע"א, כ"ו ע"א: וקשיא לר', קט"ו א': המורה הגיה, ועוד); "תוספת דר' שמואל" דף ק"מ ע"ב.

ז. ניצ, ניצם = עין, מעין

(לעמ' 178 [50]).

ג 60

לשאוב מים מן הגיע גרסינן שכן הוא לשון המשנה ופי' מן המעיין (המיוחס לרש"י לנזיר ד' ע"ב). אני הגהתי: הניצ/ע [ם] (ולא כמו שהגיה רביא בכריי: העין, וכן מוגה בגליון ד"ו שלי), וזו היא ראייתי. בספרי נשא פי' כ"ב בכ"י רומי (הצילום לפני): למלאות מים מן הנעינים¹ (ולא מן המעיין), וזוהי מיטתיזיס של "מעין", ושריד מלשון הדרום, והעיקר "הניצם" ("הנעינים"), ומזה נשתבש "הניאם" — "הניאב", "השאוב": ירוש' נזיר פ"א נ"א ע"ג ושמ"ר פ"י: למלאות את הניאוב מים, ירוש' נדרים פ"א, ל"ו ע"ד: השאוב ("ני") נעשתה ל"ש" קצרה הרגילה בכ"י, שצורתה כצורת ע שקו שלה השמאלי אינה דבוקה).

⁷ "חזרות" ממין רש"י ב"מ ק"ח ב': נראה בעיני וכו' ואני לא דקדקתי בה מפ"י רבינו כל צרכי ועד הנה פירשתי וכו' וחשתא לא נראה לי וכו' — אינן שייכות לכאן, כי הן שייכות לזמן שלפני כתיבת פירושו (ולא כדוד"ד ח"ד 324). ¹ הורוץ טעה וקרא בכ"י רומי: הנעיב.